

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг педагогик маҳорати**С. Қодирова**

Қўқон давлат музей қўриқхонаси

катта илмий ходими

Аннотация: Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий жаҳид мактаблари асосчиларидан бири, у Тошкентнинг Кашкар маҳалласида, Марғилонда ва Қўқондаги бир неча жойда янги у усул мактаби очиб, ўзбек халқининг маърифий юксалишига катта ҳисса қўшган. Шунингдек у Туркистон улқасида биринчи бўлиб, камбағал оилалар фарзандлари учун бепул мактаблар ташкил этган. Ҳамза ижодининг катта қисми мактаб, маориф масалаларига бағишланган. Ҳамза мактаб дастури асосида қатор дарслик, қўлланма ва хрестоматиялар яратган.

Калит сўзлар: Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, жаҳид мактаблари, янги усул мактаби, маърифат, Туркистон, бепул мактаблар, мактаб дастури, дарслик, қўлланма, хрестоматия, маърифий юксалиш.

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий 1889 йилда Қўқон шаҳрида табиб оиласида таваллуд топди. Унинг педагогик фаолияти 1911 йилдан бошланди. У дастлаб Қўқон шаҳрининг Ҳожибек гузарида камбағалларнинг фарзандлари ва етим-есир болалар учун мактаб очди.

Ҳамза меҳнатқаш халқ оммаси ва унинг болаларини ўқитиш ва тарбиялаш мақсадида, уларни моддий жиҳатдан таъминлашни назарда тутиб “Ёрдам жамияти” ташкил қилди. Шу жамият орқали у ўқувчиларни ўқув қуроллари, кийим-кечак ва озиқ-овқат билан таъминлаб турди.

1914 йилда жаҳон урушининг бошланиши Туркистон бошига тушган бало бўлади. Уруш таъсирида меҳнаткаш халқ янада қашшоқлашади, болалар ниҳоятда аянчли аҳволда қоладилар. Бу ҳол Ҳамзага таъсир қилади. Шоир уларнинг оғир аҳволини ифодаловчи шеър ва мақолалари билан матбуотда мунтазам равишда қатнашиб туради. Ҳамза 1914-йилда “Садойи Туркистон” рўзномасида босилган шеърида халқ аҳволини шундай таърифлайди:

...Камбагаллар титрашиб юргай ялангоч изғушуб,

Оҳ, бу фақир-у асорат онлара сайёددир,

Дил шикаста, бағри хун, кўзида ёш шашқатор,

Отасиз, бахтсиз етимлар ҳолига фарёددир.

Шундай шароитда Ҳамза “бир илож қилиб камбағал болаларни ақчасиз...тарбия ва ўқувга бошларини банд қилмоқ” чораларини излайди, шеър ва мақолаларида болаларни ўқишга чақиради. Бу ғояни Ҳамза “Ўқи” шеърида баён этади. Ўша йили у етим ва камбағал болалар учун “Дорил етим” (Етимлар мактаби)ни очади ва ўзи ўқитувчилик қилади. Ҳамза биринчи синф ўқувчилари учун “Енгил адабиёт”, 2синф учун “Ахлоқ ҳикоялари” ўқиш китобларини тузади.

Ҳамза 1915 йилда Марғилонга бориб, камбағал болалари учун мактаб очади. 1918 йилда Фарғонага бориб ўқитувчиликни давом эттиради ва у ерда ёш санъаткор-ихлосмандларни тўплаб, “Сайёр драм труппа” ташкил қилади. 1919 йилнинг бошларида Ҳамза Қўқондаги 1-боқимсиз болалар уйига мудир қилиб тайинланади. Бу ерда у уч синфли мактаб очиб, ўзи ўқитувчилик қилади. 1922–1924 йилларда шоир Қорақалпоғистоннинг Хўжайли туманидаги 1-болалар уйи мудир ва ўқитувчиси бўлиб ишлайди. 1925 йилда эса Фарғонанинг Аввал қишлоғига ўқитувчи қилиб тайинланади ва ғоят оғир шароитда ишлайди. Айни вақтда у халқни янги замон қурилиши томон чақирувчи ижодини давом эттиради.

Шоир 1928–1929 йилларда Шоҳимардонга бориб ўқитувчилик қилади.

Ҳамзанинг тарбиячилик фаолиятини унинг шу мавзуда ёзган асарлари янада тўлдиради. Унинг илм ва тарбиявий мавзуда яратган “Илм иста”, “Мактаб”,

“Китоб”, “Ўқи”, “Қалам”, “Ҳикоя”, “Тўғрисўз бола”, “Ҳикоят”, “Тошбақа ва Чаён”, “Боланинг ёмон бўлмоғига сабаб бўлган онанинг жазоси” каби шеърлари характерлидир. Бу асарлар шоирнинг 1914 йилгача бўлган ижодидан намуна сифатида таҳсинга лойиқдир.

Ҳамза халқни ўқитиш, саводхон қилиш учун тинимсиз интилади ва курашади, мактаблар учун дарслик ва қўлланмалар ёзишни ўзига мақсад қилиб олади. Ҳамза ёзган дарсликлар унинг ўша даврдаги дунёқараши, бадий ижоди, болалар адабиётини тушуниши ҳақида кўпгина маълумот беради. Бу ғоя “Енгил адабиёт”да ўз аксини топган.

Муаллим-олимнинг бу китобидан муносиб ўрин олган “Мактаб хусусинда” асари алоҳида ажралиб туради. У бу шеърда мактабни миллатнинг қуёшига, гули ва боғига ўхшатиб таърифлайди:

Мактаб миллат саройи,

Илм-у адабнинг жойи.

Дунёда энг саодат

Ахтарганларнинг жойи.

Мактаб миллат қуёши,

Балки кўз ила қоши.

Кўзсиз, қошсиз кишининг

Қандай хунукдир боши.

Мактаб миллатнинг гули,

Миллат анинг булбули.

Мактабсиз қолган миллат

Бошқа чаманнинг қули...

“Биринчи синф боласининг сўзи” шеърида шоир ўша қуёшга, нурга, гулга, бахтга интилган ўқувчининг ёзув ва чизувини ўрганиб олиб бахтга эришадиганлигини унинг номидан қуйидаги мисраларда баён қилади:

Менинг ўқуб, ёзганим,

Олтин, кумуш қазганим,

Тилак сари учувга

Гўё қанот ёзганим.

Ҳамза худди шу дарсликдан ўрин олган “Тўғри сўзла” шеърида ҳар қандай ҳолатда ҳам, ҳатто бошингга қилич келганда ҳам тўғри сўз бўл, деб ўз ўқувчисини, ёш китобхонни тўғрисўз бўлишга ундайди:

Тўғри сўзла, эй ўғул,

Тил бурмагил ёлгонга ҳеч.

Бир масал бор: тўғрисўзлар

Бошини кесмас қилич.

Ҳамзанинг “Енгил адабиёт”га киритган шеърларидаги бош қаҳрамонларнинг белгили хусусиятларидан бири – тўғрисўзлик. Шоир болаларни тўғри ва ростгўй бўлишга, зарарли ва фойдасиз ишлардан қочиб, ижобий ишлар билан шуғулланишга, кишиларнинг яхши сифатларидан ибрат олишга чақирган. “Тўғрисўз бола” шеърида бу фикр янада жонли чиққанини кўрамыз. Ҳамза бу шеърида барча нарса пул ва бойлик билан ўлчанган жамиятда ҳамма нарсадан кўра ҳақиқатни устун қўйган ижобий қаҳрамон бола образини яратади.

Бир бола ўқишдан қайтаётганида икки киши унинг олдини тўсиб, бири деди: “Танга берурман сенга, сўзла бирозгина ёлгон менга”. Шунда бола унга жуда донолик билан жавоб беради:

Сўзланг, ако, қоматингизга қараб,

Бу сўзингиз аслида ёлгон эрур,

Тангага ёлгонни ким олган эрур,

Сизда кўп экан ўзи ёлгон, ако,

Сиз они аввал сотиб айланг адо.

Қолса камиб, етмай агар сизданам,

Ўртоғингизда кўп эрур бизданам.

Офарин айтдилар онинг сўзига

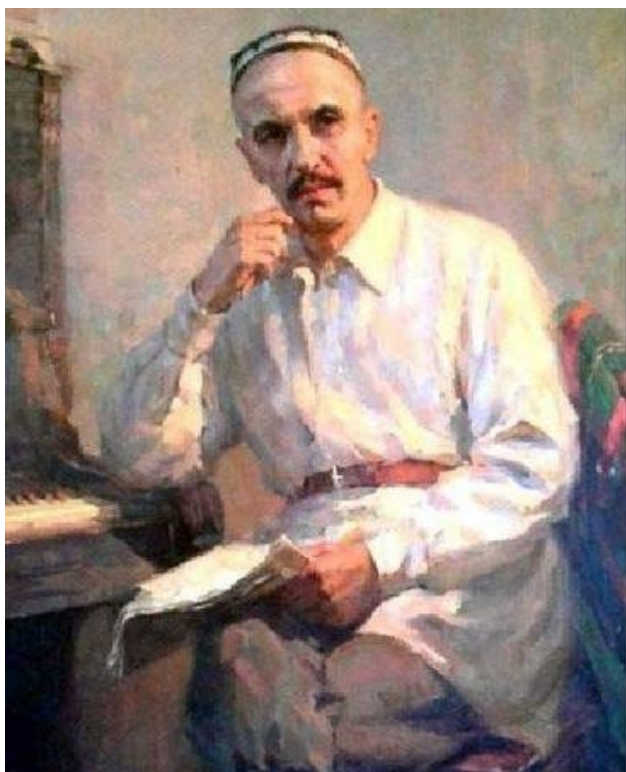
Тангани холис берубон ўзига.

Ҳисса: кимки тўғри сўзи ҳар қачон,

Теккизадир доимий бўйла ҳисон.

Ҳамза бу шеърда болалами ёшлигиданок ростгўйлик руҳида тарбиялаш лозимлигини уқтиради, уларни ёлғончилик ва алдамчиликдан узоқроқ юришга чақиради.

Шу китобда “Қиморнинг боши” деган бир шеър бор. Унда шоир Ҳошимжон деган боланинг аянчли қисматида тўғри хулоса чиқаришга чақиради. Ҳошимжоннинг “Тўптош”, “Жуфтми-тоқ” деган ўйинларни ўйнашдан аста-секин қимор ўйнашга ўрганганини, бора-бора қиморга муккасидан кетиб, охири борйўғини қиморга бой берганини, ниҳоят унинг гўлохликка тушиб, хорликда ўлиб кетганини ифода этади.

“Ўқиш китоби” Ҳамзанинг иккинчи дарслигидир. Унда тўққизта дарс бўлиб, уларнинг ҳар бири ахлоқий масалага бағишланган. Барча ҳикояларнинг қаҳрамони ижобий фазилатларни ўзида мужассамлантирган мактаб ўқувчисидир.

“Бир ақлли мактаб боласининг ўз-ўзича домласининг қилган тарбиялари ёдига тушиб, фикрланиб, деган сўзлари” сарлавҳали иккинчи дарсда боланинг нутқ-таърифи воситасида устоз образи чизилади. Ҳамза ўзи орзу қилган ўқитувчини бола тилидан бундай таърифлайди:

*Ўйласак, бизни эрурлар чин отамиз шул киши,
Чунки бизга билмагани билдирур устодимиз...
Ота бирлан онамиздан яхшироқ шафқат қилиб,
Биздаги ҳар камчиликни кўрсатур устодимиз...
Аста-аста бизда бўлган ҳар ёмон, шум феълни,
Ҳар куни айлаб насиҳат, йўқотур устодимиз.*

Ёшларни инсонпарварлик руҳида тарбиялаш ишига Ҳамза алоҳида аҳамият беради. Одамларга меҳр-у муҳаббат қўйиш, кишиларнинг қадр-қимматига етиш, уларни ҳурмат қилиб, иззатикром билан муомала қилиш ёшлардаги инсонпарварликнинг асосидир. Ёшларни бундай руҳда тарбиялаш, даставвал, болаларнинг энг яқин кишиларига, айниқса, ота-онасига нисбатан муҳаббат туйғуларини ривожлантиришдан бошланиши керак. Шоир ота-онани ҳурмат қилишни боланинг энг юксак инсоний фазилатларидан бири деб ҳисоблайди. “Ул ақллик отасини ҳам қилган тарбия ва шафқатларини ёд этиб деган сўзи” сарлавҳали учинчи ва “Ул ақллик боланинг мушфиқа энаси учинда қилган ташаккурлари” номли тўртинчи дарсларида ота-оналар қиёфаси чизилади.

Ҳамза китобда отанинг лирик образини чизаркан, унинг амри халқ амридан ҳам кучли, деб таърифлайди. Онани эса “отамиздан ҳам муқаддас онамиз” тарзида улуғлайди. Айни чоғда, отаонанинг бола тарбияси учун масъул эканлиги таъкидланади.

“Ўқиш китоби”даги бир неча шеърлар ўқиш, илм олиш, мактаб ҳамда китобнинг таърифига бағишланади. Жумладан, “Ўқи” шеърида шоир ўқиш натижасида камбағал-бечораларнинг асоратдан қутулиб, маданият ва санъатдан

баҳраманд бўлиши турган гап деб уқтиради. Ўқишнинг қадрини муаллиф ўқитувчи-устозлар тилидан шундай таърифлайди:

*Гар дилингда ўйлаган орзуга етмоқ истасанг,
Қиммат умринг қилмагил беҳудага бекор, ўқи!..
Эй ўғил! Дунёда бўлмоқ истасанг олийжаноб,
Ўқигил мактаб келиб, зинҳор ўқи, мингбор ўқи!*

У “Мактаб” шеърида “Ўқуб илм-у адаб бўлгай гаранг ҳушёр мактабдин” деб “Инсонни инсон қаторига қўшиш”, инсонни камолотга етказиш ва уни олийжаноб, фазилатли киши қилиб етиштиришда мактабнинг роли катта эканлигини кўрсатади. Шоир мактаб тарбиясининг аҳамиятини юксак баҳолайди, уни сирларнинг хазинаси, одамни одам қиладиган жой деб кўрсатади.

Ҳамза болаларни илмли, одобли ҳамда ҳунарли қилишда китобнинг аҳамияти ниҳоятда катта эканлигини “Китоб” шеърида содда, образли, мазмундор мисраларда тасвирлаб берди. У ўз шеърида “Китоб билим манбайи”, “Кўзнинг нури, дил ҳузури, дилларнинг дармони!...”, “Ҳар балодан асрагувчи энг муҳим қиммат яроғ “каби сифат ва таърифлар билан китобни юксакка кўтаради. Шу билан бирга, ҳар бир киши кўнглидаги орзусига етиши учун “Илм манбайи бўлган китоб”ни севиши, саводли бўлиши лозимлигини уқтиради:

*Ҳар кўнгилнинг орзуси шул эрур обиҳаёт,
Қадрини билган кишига, шубҳасиз, жондир китоб...
Кўзнинг нури, дил ҳузури, дилламинг дармонидур,
Ҳар қоронғу дилга гўё моҳитобондур китоб...
Ҳар киши ёшликда қилса озгина гайрат агар,
Тез замонда ошно бўлмоғи осондир китоб.*

Мумтоз адабиётимизда қалам ҳақида жуда кўп фалсафий шеърлар ёзилган. Ҳамзанинг “Қалам” деб номланган шеъри ҳам ана шундай асарлардан ҳисобланади. Шоир қаламни маърифат рамзи сифатида “Қорадир гарчи изи нури ҳақиқатдир ўзи” дея қадрлайди.

Ҳамза “Илм иста” шеърида ёшларга мурожаат қилиб кишининг кўзлаган мурод-мақсадларига эришишида илм олишнинг аҳамияти катта эканлигини айтади, ёшларни илм олишга, дунё сирларини ўрганишга даъват қилади. У илмли киши билан илмсиз кишини бирбирига солиштириб, илмли кишини порлоқ офтобга, илмсиз кишини қоронғи кечага ўхшатади. Шунинг учун ҳам Ҳамза илмфаннинг моҳиятини тушунтиради ва ёшларни илм ўрганишга ундайди:

Ҳар мурод-у мақсадингга етмоқ истарсан мурод,

Кўз очиб бедор бўл: даркор илм, даркор илм!

Ул ҳақиқат ойнига сайқал истарсан, Ниҳон,

Илм иста, илм иста, истагил зинҳор илм!

Шоир илм-фаннинг куч-қудратини, кишилар онгини ўстиришдаги бағоят катта ролини болаларга содда ва равон мисраларда ифода қилади:

...Олим бўлсак қанча биз,

Ҳар бидъатни янчамиз.

Жаҳл отлиғ душманни,

Кўксина тиг санчамиз.

Шоир “Ҳикоя” асарида болаларни ёлғон гапирмасликка, ростгўй бўлишга чақиради. Бу ғоя холасининг пулини ўғирлаган оиладаги катта ўғилнинг сири фош этилиши воситасида ифодаланади. Шоир шарманда бўлган бола ҳақида гапириб, қиссадан ҳисса чиқаради:

Ҳисса, кими бўйла хиёнат қилур,

Бир кун ўзин шуйла хижолат қилур.

“Ўқиш китоби”даги асарларнинг кўпчилигида ўз замонаси учун ғоят илғор фикрлар олға сурилади. Айниқса, ундаги мактаб, китоб, қалам, илм, ўқитувчи, бола тарбиясида ота-онанинг роли ҳақидаги шеърлар, “Тошбақа билан Чаён” каби ибратли асарлар ҳозирги вақтда ҳам китобхонларга манзур бўлган ва маърифиестетик тарбия берадиган асарлар сирасидандир. Ана шу ғоявий ва бадий

юксак, ўқувчиларга манзур бўлган асарлар “Ўқиш китоби”ни ўзбек болалар адабиётининг ноёб намуналаридан деб ҳисоблаш учун асос бўлади.

Ҳамза 1925-йилда “Иккинчи синф учун қироат китоби” дарслигини ёзди. Бу китоб ғоявий мавзуси жиҳатидан Алишер Навоийнинг “Ҳайрат ул-аброр” асарига яқин туради. Китоб болалар руҳига мос қилиб, насрий йўл билан ёзилган. Ундаги биринчи асар – “Илм”да маърифатлилик, илмли бўлиш шундай шарҳланади:

“Эй болалар, ҳар бир инсон боласига дунёда энг аввал зарур ва лозим бўлган нарса илмлик ўлмоқдир. Илмсиз кишини бутун инсон демак айти хатодир...”

Китобдаги барча дарслар ана шундай тафсилот билан бошланади, сўнг бир байт шеър келтирилади:

*Илмсиз ҳар киши учса ҳавога,
Кўнгил берма анингдек худнамога.*

Ҳамза илм ҳақидаги ҳикояларидан кейингиларини ахлоқ, одоб масалаларига бағишлайди. Хусусан, муаллиф дарсликда бола тарбиясида ота-онанинг бекиёс ролини юқори баҳолайди.

Ҳамза бу асарида халқ оғзаки ижодидан унумли фойдаланган. Асарнинг бадиий шаклини белгилашда болалар адабиётининг талаблари тўла кўзда тутилган, фикр содда, ихчам. Айти вақтда жонли тил ва образли иборалар билан баён қилинган.

Асарнинг бошидан оёқ бева-бечора, меҳнаткаш омма манфаатини ҳимоя қилиш ва маърифатга даъват этиш руҳи билан суғорилганлиги Ҳамзанинг ҳақиқий маърифатпарвар шоир эканини тасдиқлайди.

1915 йилда Ҳамзанинг “Миллий ашулалар” тўплами босилиб чиқди. Бу тўпламдаги шеърларнинг кўпчилигида маърифатпарварлик ғояларини тарғиб этиш давом этади. Ҳамза аввалги шеърларида илмли ва яхши хулқли кишиларни маърифатпарвар деб кўрсатган бўлса, энди у ўз халқи учун жонини ҳам аямайдиган, юксак ижтимоий онгли шахсларни маърифатпарвар деб талқин қилди. Бу унинг

ижодига ижтимоий воқелик таъсир этганини, ижодкорнинг ғоявий томондан ўсганини кўрсатади.

Шоир “Миллий ашулалар”, “Оқ гул”, “Қизил гул”, “Яшил гул” ва бошқа тўпламларида қўшиқлар билан халқ оммасини маданиятли бўлишга ундайди, зулмдан шикоят қилади, ижтимоий фаолликка чақиради.

Машҳур тарбиячи, атоқли шоир, драматург ва бастакор Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий меҳнаткаш халқни, шунингдек, ёш авлодни ўқитиш, маърифатли қилиш, тарбиялаш ишига ўзининг бутун иқтидорини, умрини бағишлади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Жумек Ўрумбоев, Ҳамзанинг Хўжайли интернатидаги педагогик фаолияти, Ўқитувчи нашириёти, Тошкент – 1969
2. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Сайланма замон ичра, Тошкент 1989